

КАРТИ СМЕРТІ

Найбільше потерпіли лісостепові, які не відігравали провідної ролі

ПРОЕКТ. Фахівці Українського наукового інституту Гарвардського університету й Інституту

Скільки людей загинуло під час Голодомору і де саме він завдав найбільочіших втрат: на півдні, сході, можливо, на півночі чи у центрі України? Ці питання поставила перед собою група американських та українських науковців, які протягом останніх кількох років працювали над започаткованим Українським науковим інститутом Гарвардського університету проектом «Мапа: інтерактивний атлас України». Проект реалізується за активної підтримки Фонду Катедр українознавства у Сполучених Штатах Америки, Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи та Інституту історії України НАН України.

Про роботу над цим проектом розповідають директор Українського наукового інституту Гарвардського університету професор Сергій ПЛОХІЙ та провідний науковий співробітник Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАНУ Наталія ЛЕВЧУК.

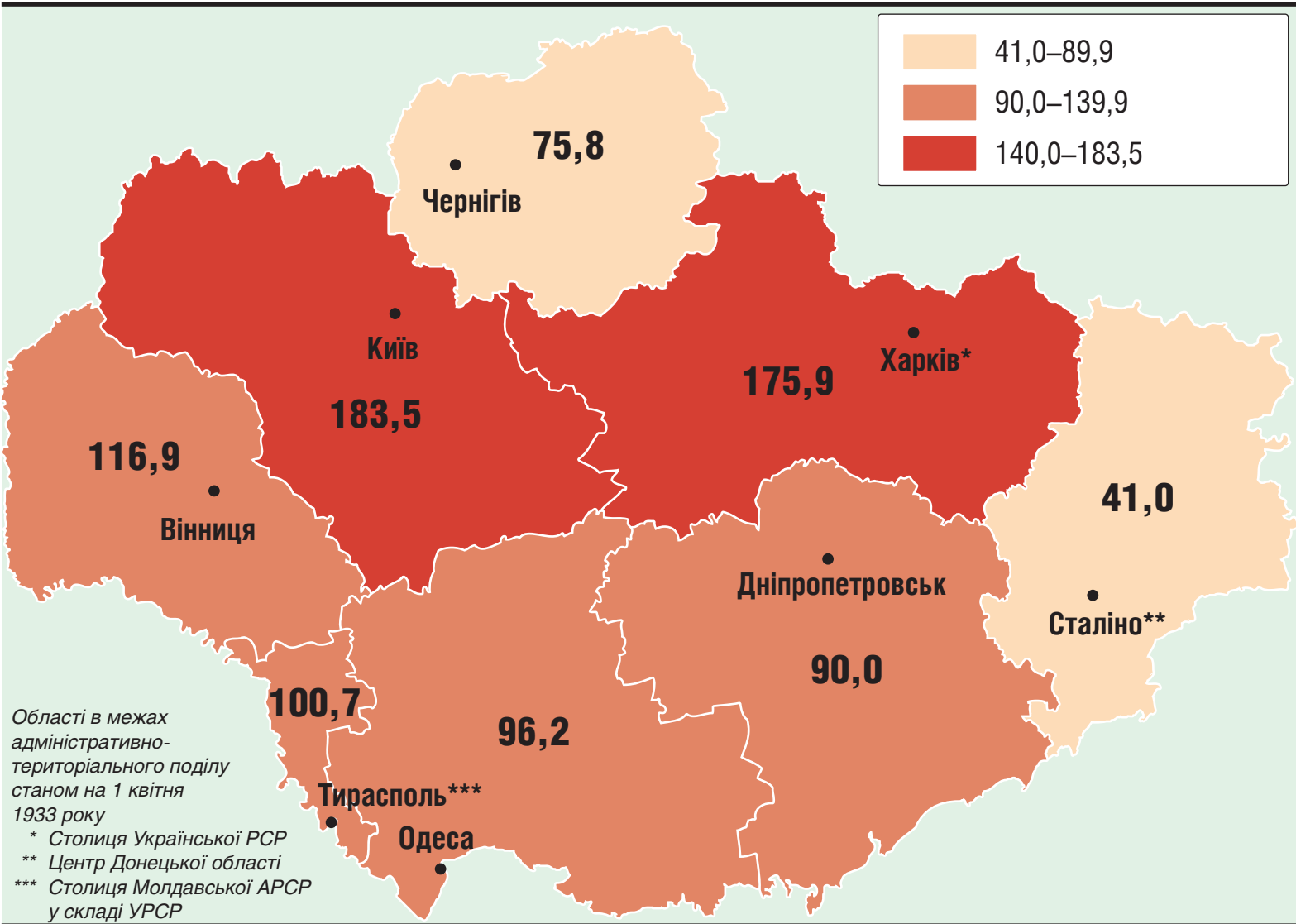
— На міжнародній конференції з історії Голодомору, яка проходила 5 листопада цього року в Princeton Club Нью-Йорка, відбулася презентація першого модуля атласу з назвою «Інтерактивний Атлас Голодомору». Під час його створення науковцям довелося подолати чимало перешкод, головною з яких був брак науково вивірених даних про кількість та місце померлих під час Голодомору.

Із часу відкриття архівів наприкінці 1980-х років оцінці демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1933 років присвячено велику кількість публікацій, але й досі немає консенсусу щодо підсумків втрат населення. Діапазон оцінок людських жертв, проведених різними дослідниками, коливається в межах від 2,6 до 5 мільйонів осіб. Такі розбіжності значною мірою пов'язані, по-перше, з нестачею детальної демостатистичної інформації; по-друге, некритичним використанням даних, які часто потребують корекції; по-третє, надзвичайним рівнем політизації питання Голодомору, що призводить до жорсткої суспільної полеміки.

Варто зазначити, що у більшості досліджень демографічних наслідків голоду 1932–1933 років в Україні дискутуються загальні масштаби втрат населення, тоді як регіональні розробки представлені головним чином вивченням політичних та економічних обставин голоду в окремих регіонах, збірними архівних документів і свідчень очевидців. Брак детальніших досліджень втрат населення на регіональному рівні пояснюється, з одного боку, неузгодженістю й суперечливістю оцінок загальної кількості людських жертв в Україні, а з іншого — труднощами методологічних підходів та потребою в детальних регіональних статистичних даних.

Нову оцінку втрат населення України внаслідок Голодомору провели дослідницький колектив у складі Омеяна Рудницького, Наталії Левчук, Павла Шевчука та Алли Савчук з Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. Птухи НАН України та Олег Воловина з Університету

Карта 1. Втрати через надсмертність в областях України внаслідок голоду в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення



Джерело: Український науковий інститут Гарвардського університету

Північної Кароліни (США) в рамках проекту «Інтерактивний Атлас Голодомору». Атлас Голодомору — електронна географічно-інформаційна система, яка надає значні можливості для відтворення й аналізу широкого переліку соціально-економічних та демографічних показників періоду 1920–1930 років, над створенням якої в Гарварді працювали Генадій Побережний, Костянтин Бондаренко та Джозеф Лівіс.

У межах цього наукового проекту проведено оцінку демографічних втрат України внаслідок голоду 1932–1934 років на національному, обласному та районному рівнях окремо для міського та сільського населення. При цьому демографічні втрати складаються з прямих (надлишок смертей) і непрямих (дефіцит народжень). Вони розраховуються як різниця між реальною кількістю смертей і народжень в умовах голоду та їхньою гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності голоду. Для розрахунку втрат було використано методи демографічної реконструкції, тобто

повномасштабне відновлення демографічної динаміки країни та її регіонів, зокрема чисельності населення та основних складових її зміни за певний період.

Наявна достатньо повна статистична інформація дала змогу

смертей у докризовий період і особливо у період голоду, а також навісними фальсифікаціями.

В основу демографічної реконструкції покладено дані трьох переписів — 1926, 1937 і 1939 років, підсумки яких були критич-

1933 року найбільше потерпіли райони не південних зернових областей, а лісостепові райони Київської й Харківської, які відзначалися низькими темпами колективізації та отримали нижчі обсяги державної продовольчої допомоги і позики.

реконструювати узгоджені динамічні ряди чисельності й динаміки природного та міграційного руху населення України та її регіонів за кожен рік періоду між переписами від 1926 до 1939 року. Така реконструкція ґрунтується на ретельному аналізі наявної статистичної інформації та її корекції, необхідності якої пов'язана із недоліками статистичного обліку чисельності населення, не повнотою реєстрації народжень і

но проаналізовані й скориговані. Зокрема, результати переписів 1926 і 1937 років скориговано на недооблік населення, головним чином недореєстрацію дітей віком до 4 років, що було поширеним явищем на той час. Натомість офіційні підсумки перепису 1939 року потребували усунення необґрунтованих поправок, за рахунок яких кількість населення України було навмисно завищено на 803,6 тисячі осіб. Відкриття архівів наприкінці 1980-х років дало змогу встановити обсяги й структуру таких фальсифікацій, зроблених задля приховування реальних масштабів наслідків Голодомору.

Оцінку прямих (через надсмертність) і непрямих (дефіцит народжень) втрат населення на обласному рівні проведено в межах адміністративно-територіального поділу, який існував в Україні протягом 1932–1937 ро-

ків, зокрема для восьми регіонів України: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської областей та Молдавської АРСР. Необхідність переходу до рівня низових адміністративних районів зумовлена тим, що області на той час були великими за площею й включали території з різними природними й економічними зонами, відрізнялися за рівнем урбанізації, господарською спеціалізацією, рівнем колективізації та іншими соціально-економічними чинниками й політичними обставинами, що мали специфічний вплив на життєдіяльність населення в умовах голоду. Тому наступним етапом стало проведення оцінки втрат населення на районному рівні, зокрема виконано оцінку втрат через надсмертність в 1933 році для 392 районів у межах адміністративного поділу України станом на квітень 1933 року.

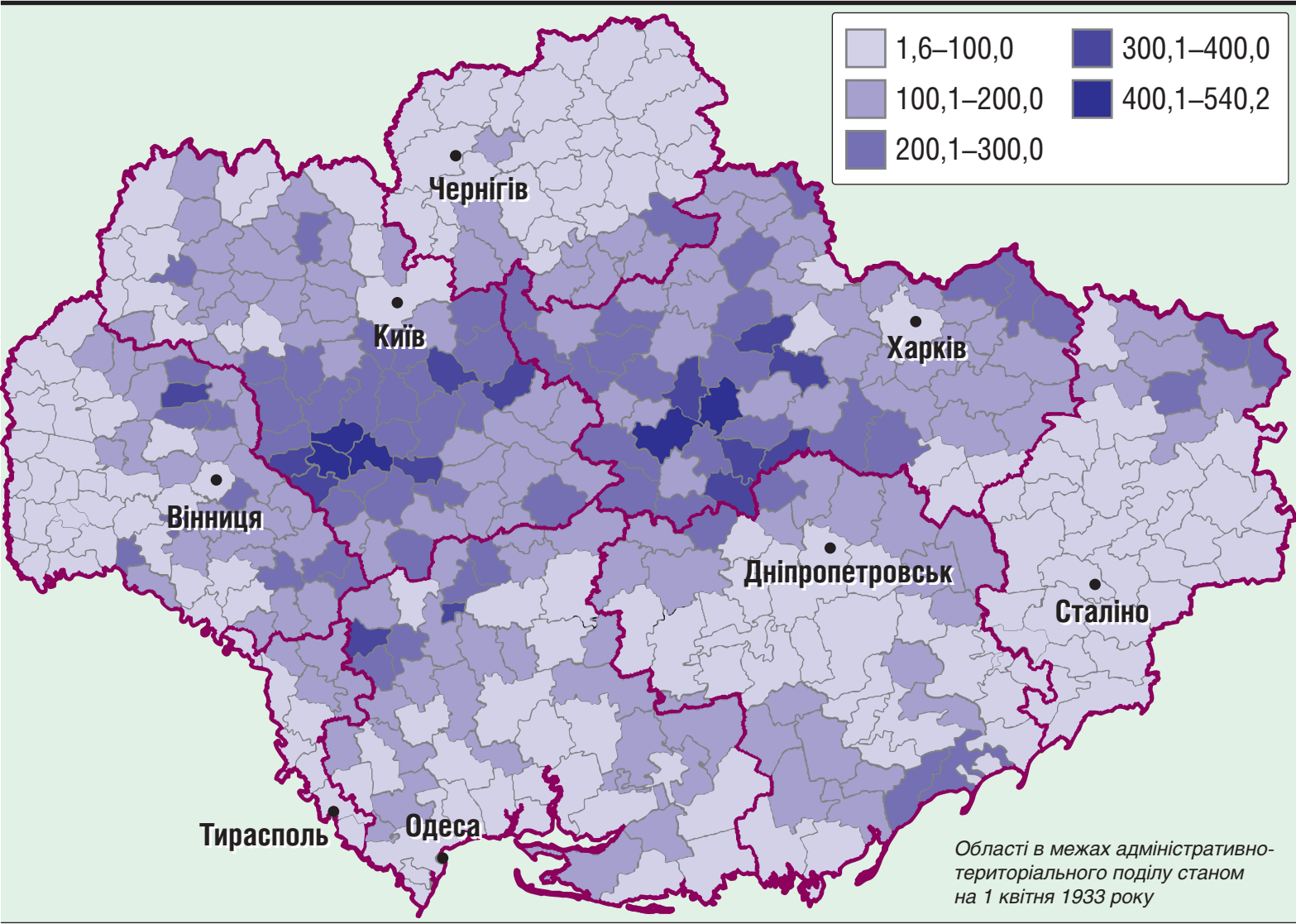
За результатами проведеного дослідження загальні втрати населення України внаслідок Голодомору оцінюються в 4,5 мільйона осіб, зокрема 3,9 мільйона осіб через надсмертність та 0,6 мільйона втрат ненародженими (табл. 1). Слід підкреслити, що ці втрати належать до періоду 1932–1934 років, оскільки і в 1934 році спостерігалася підвищена смертність, зумовлена наслідками голоду. Втрати сільського населення значно вищі, ніж міського, однак у містах втрати теж істотні. Зокрема, в 1932–1934 роках надлишок смертей сягає 3,6

КАРТИ СМЕРТІ

райони Київщини й Харківщини, у хлібозаготівлях

демографії та соціальних досліджень НАН України створили електронний Атлас Голодомору

Карта 2. Втрати через надсмертність в адміністративних районах України внаслідок голоду в 1933 році, у розрахунку на 1000 населення



Джерело: Український науковий інститут Гарвардського університету

мільйона серед селян та 0,3 мільйона у містах; дефіцит народжень становить 519 тисяч і 67 тисяч осіб серед міського та сільського населення відповідно. Максимум надсмертності (майже 90%) спостерігався в 1933 році, тоді як більшість дефіциту народжень припадала на 1933 і 1934 роки.

Результати дослідження виявили, що розподіл втрат населення у період голоду вкрай неоднорідний у регіонах, у різних областях кризові явища у відтворенні населення мали неоднакову інтенсивність. Таблиця 2 показує, що найбільших втрат зазнали Київська й Харківська області, на які припадає 54% загальних втрат України через надсмертність. У кожній з цих областей передчасно померли понад мільйон осіб.

Оскільки абсолютні втрати населення залежать від чисельності населення певної області, коректніше порівняння відносних показників втрат. Як показує карта 1, найвища інтенсивність втрат 1933 року спостерігалася на Київщині й Харківщині, яка становить 183,5 і 175,9 на 1000 населення. Друге місце на шкалі втрат посідають Вінницька, Дніпропетровська й Одеська області, втрати яких становлять від 90,0 до 117,0 на 1000 населення. Найнижчі втрати спостерігалися у Чернігівській та Донецькій областях: 76 і 41 на 1000 населення.

Детальніші розрахунки на рівні адміністративних районів свідчать, що існують значні відмін-

ності у втратах населення не лише між областями, а й усередині окремих областей. Карта 2 показує, що вони не стосуються західно-східного чи північно-південного напрямків. Смуга найвищих втрат через надсмертність від голоду пролягає в Україні через райони Центральної України, її лісостепової зони. Ця смуга втрат не поширена на крайньому заході й охоплює переважно центральні та південні райони Київської та більшості районів Харківської області (у межах адміністративного поділу 1933 року). Варіація показників втрат між районами в межах країни значна. Якщо відмінності між регіонами з максимальним (Київська область) та мінімальним (Донецька область) рівнями втрат становлять у середньому 4,5 раза, то міжрайонні показники лежать у

межах від 1,6 у Ново-Златопольському (єврейському національному) районі Дніпропетровської області до 540,2 на 1000 населення у Тетіївському районі Київської області.

Аналіз на рівні районів дав змогу уточнити й поглибити наші знання про географію голоду та нерівномірність його наслідків. До переліку районів, які можна вважати локальними епіцентрами голоду, де надлишок померлих найбільший і становить від 300 до 540 осіб на кожну тисячу населення, належать: 8 районів Київської області — Тетіївський, Володарський, Ставищенський, Гельм'язівський, Ржищівський, Плисківський, Оратівський, Лисянський; вісім районів Харківської — Глобинський, Репетівський, Опішніанський, Чутівський, Нехворощанський, Вели-

ко-Багачанський, Кишенківський, Кобиляцький; Янушпільський район Вінницької області; Вільшанський і Савранський райони Одеської області (карта 2).

Максимальне зростання показника смертності від голоду 1933 року відбулося у районах, які не були територіями традиційно підвищеної смертності, тобто у найбільш постраждалих регіонах голоду, де надлишок померлих становить від 300 до 540 осіб на кожну тисячу населення, належать: 8 районів Київської області — Тетіївський, Володарський, Ставищенський, Гельм'язівський, Ржищівський, Плисківський, Оратівський, Лисянський; вісім районів Харківської — Глобинський, Репетівський, Опішніанський, Чутівський, Нехворощанський, Вели-

ко-Багачанський, Кишенківський, Кобиляцький; Янушпільський район Вінницької області; Вільшанський і Савранський райони Одеської області (карта 2).

Максимальне зростання показника смертності від голоду 1933 року відбулося у районах, які не були територіями традиційно підвищеної смертності, тобто у найбільш постраждалих регіонах голоду, де надлишок померлих становить від 300 до 540 осіб на кожну тисячу населення, належать: 8 районів Київської області — Тетіївський, Володарський, Ставищенський, Гельм'язівський, Ржищівський, Плисківський, Оратівський, Лисянський; вісім районів Харківської — Глобинський, Репетівський, Опішніанський, Чутівський, Нехворощанський, Вели-

ко-Багачанський, Кишенківський, Кобиляцький; Янушпільський район Вінницької області; Вільшанський і Савранський райони Одеської області (карта 2).

ської області, Марківському й Старобільському — Донецької області.

Втрати міського населення помітно нижчі, ніж сільського. Ареали максимальних показників втрат серед городян (від 65 до 102 на тисячу населення) концентруються головним чином у районах Київщини та Харківщини, а також в окремих районах Чернігівщини.

Отримані результати дають підставу стверджувати, що регіональний розподіл втрат від голоду в 1933 році зовсім інший, ніж у 1921–1923 та 1946–1947 роках, під час яких постраждали здебільшого південні області України. 1933-го найбільше потерпіли райони не південних зернових областей, а лісостепові Київської й Харківської, які не відігравали провідної ролі у збиранні зерна та хлібозаготівлях, проте відзначалися нижчими темпами колективізації та отримали нижчі обсяги державної продовольчої допомоги і позики, що свідчить про специфічний характер голоду 1933 року.

Регіональний розподіл втрат населення України внаслідок голоду 1933 року — результат комбінованого впливу цілої низки політичних та соціально-економічних чинників, що потребують подальших глибоких досліджень, але деякі з них очевидні вже сьогодні. Ідеться про вирішальну роль політики, яку проводив Сталін та його найближчі дорадники у Москві стосовно України та її окремих регіонів. Попри протести місцевої радянської влади, центральний уряд у Москві наполіг на нереалістичних планах хлібозаготівель, а в умовах голоду, який виник у результаті цієї політики, віддав пріоритет у наданні продовольчих позик південним регіонам України як головним виробникам зерна.

Ця політика прирекла центральні райони України, де голод почався ще навесні 1932 року, на вимирання у значно більших масштабах, ніж це відбувалося на півдні республіки. На сході України, зокрема в Донбасі, де великі індустріальні міста отримували постачання з центральних, а не республіканських запасів, смертність була нижчою, ніж у центрі та на півдні.

Окрему політику влада проводила також щодо прикордонних районів України, намагаючись запобігти масовій втечі селян на територію Польщі й Румунії. Це позначилося на відносно низькій смертності саме у цих регіонах. Екологічний чинник, а саме наявність корму для тварин та неконтовольованих державою продуктів лісу, допомогли населенню вижити на Чернігівщині та Київському Поліссі.

Електронний Атлас Голодомору не тільки подає результати вже проведеного дослідження. Він дає змогу й науковцям, і дослідникам-аматорам ставити власні запитання та проводити власні дослідження, порівнюючи створені мапи. У цьому, мабуть, найбільше досягнення проекту.

З електронним Атласом Голодомору можна ознайомитися за адресою <http://gis.huri.harvard.edu/>

*Області в межах адміністративно-територіального поділу станом на 15 грудня 1933 року